

О.П. Моця *

АРХЕОЛОГІЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ

У роботі проведено аналіз сучасного стану археологічних досліджень пам'яток козацької доби (XVI—XVIII ст.) на теренах України та південних сусідів автохтонів-землеробів — підданих Османської імперії.

К л ю ч о в і с л о в а: запорожці, січі, міста, сільські пам'ятки, майдани, турки, категорії знахідок, козацька доба.

Історичні події та процеси часів існування Української козацької держави продовжують викликати інтерес не лише у науковців-медієвістів, але й у широкого загалу читачів. Про це, зокрема, свідчать перевидані в останні десятиліття класичні дослідження попередників (Яворницький 1990; 1991 та ін.), а також нові доробки сучасних науковців (Історія українського козацтва 2006, 2007; Батурина 2008 та ін.). Наявна інформація, що більш кількісно та якісно доповнила свідчення про козацьку добу (порівнюючи, наприклад, із післямонгольською добою вітчизняної історії) дозволила навіть підготувати та видати навчальний посібник з археології XVI—XVII ст. — першу «ластівку» у контексті піднятого тут питання (Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. 1997). Все це дає можливість оптимістично сприймати сучасний стан вивчення матеріальної культури козаків, а також основного прошарку тогочасного суспільства — селян; крім того кримських татар, підпорядкованих Османській імперії, але тут про них мова йти не буде. Сама специфіка й стан вивчення проблем Кримського півострова заслуговує окремого розгляду.

Слід ще раз підтвердити тезу, що для кожної історичної епохи стан військової справи, а для нас, в першу чергу, рівень і специфіка озброєння, являвся певним індикатором. Не була винятком і зброя розглянутого тут історичного періоду, яка у тогочасному житті відіграла важливу роль. Це, у свою чергу, по-

яснюється роллю козацтва на кордоні із мусульманським світом. В Україні воно було органічною складовою світу українського, спочатку «прив'язаного» до польсько-литовського стовбура, а потім стало цілком самостійною суспільною структурою. Як зазначає В. Брехуненко, ідентичність козаків формувалася через усвідомлення ними своєї приналежності до українського соціуму, заснованої на правах і привілеях їх як «людей війни» у «вітчизні» Речі Посполитій. Але з часом вони стали вважати себе представниками «народу руського», виступали його захисниками. Внаслідок української Національно-визвольної війни середини XVII ст., вони перетворилися на осердя нової української політичної нації (Брехуненко 2011, с. 447).

При цьому слід зазначити, що одноманітного озброєння у козаків не було, вони користувалися переважно трофейною зброєю: татарською, турецькою, польською і значно менше придбаною західноєвропейською, московською, кавказькою або іранською. Козаки не створили якихось характерних лише для них типів зброї, хоча символом козацтва вважається шабля. Саме вона під впливом Сходу і зокрема Туреччини набуває поширення у ті часи, замінивши у європейських арміях мечі, пристосованих в основному для удару. Шабля поєднувала як рублячі, так і різальні функції; також була значно легшою за вагою (рис. 1). Крім доробка Д. Яворницьким щодо питань озброєння, слід виділити спеціальну роботу, присвячену Берестейській битві 1651 р., де було зафіксовано майже весь асортимент тогочасної зброї: холодної, металюної, колючої й вогнепальної (Свешніков 1993).

Серед «знарядь війни» слід виділити бойові серпи, металюні ножі, списи й рогатини. Але при цьому треба акцентувати увагу на тому, що друга половина XVI — перша половина XVII ст. — це період інтенсивного розвитку ручної вогнепальної зброї. У цей час з ужитку виходить найдавніший тип рушниць — пищаль, що не мала прикладу, і для амортизації сильної віддачі її доводилося обпирати об мур або ж об дерево. На

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, oldrus@ukr.net

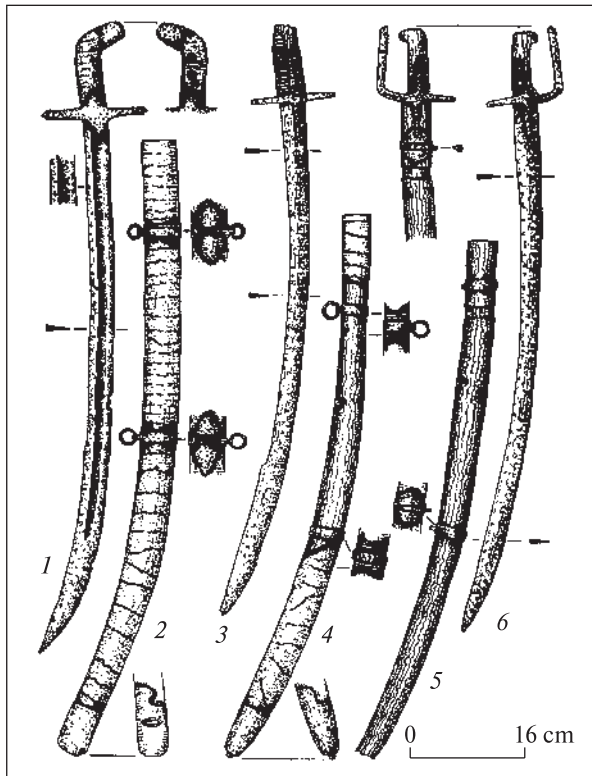

Рис. 1. Шаблі з піхвами з козацької переправи під Берестечком (за І. Свешніковим)

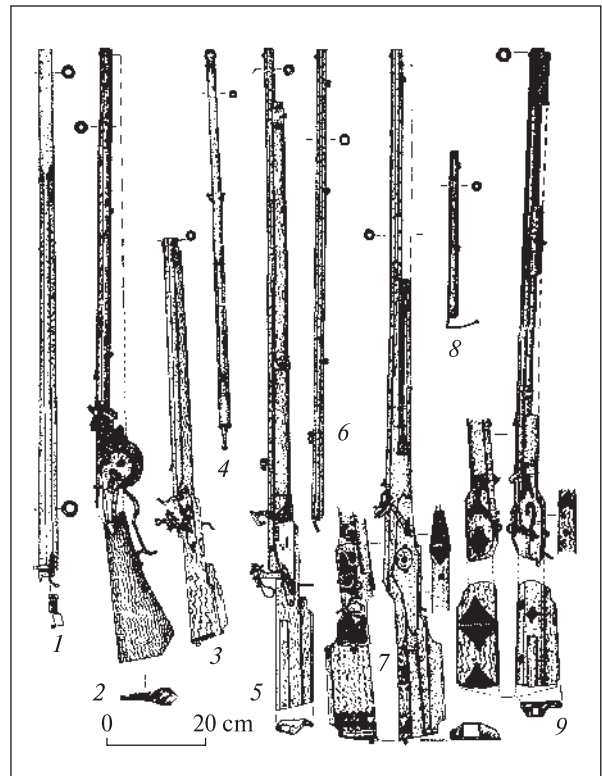

Рис. 2. Козацькі рушниці із розкопок біля переправи під Берестечком (за І. Свешніковим)

заміну їй з'являються мушкети, карабіни, бандолети й пістолі, котрі особливо поширилися серед козаків у XVIII ст., внаслідок розвитку й широкого використання кінноти (рис. 2). Трофейні гармати різнилися між собою за місцем їх виготовлення, розмірами, масою та калібром. Вони встановлювалися на лафетах із двома колесами. Козацьким винаходом слід вважати рухомий спосіб кріплення гармат до дерев'яного станка лафету — т. зв. верлуги (рис. 3).

У XVI — першій половині XVII ст. головною бойовою силою козацького війська являлася піхота, яка здебільшого доповнювалася вершниками кримських ханів. Але починаючи із середини XVII ст., і особливо у XVIII ст., власна кіннота стає вагомою військовою силою. Це фіксується знахідками вуздечок, сідел, стремен та підков.

Основою життєдіяльності феодальної епохи, у тому числі і в Україні, являлося сільське господарство, що знайшло відображення і у тогочасних сільськогосподарських знаряддях праці — у першу чергу плуга, що прийшов на заміну давньому ралу (не говорячи вже про соху). Це дозволило перейти до обробітку відносно важких чорноземів у південній частині України та значно збільшити урожайність й відповідну демографічну ситуацію у цілому (рис. 4).

Певні зміни відбулися і у будівництві житла. Основним будівельним матеріалом продовжувало залишатися дерево. В лісовій зоні аж до лісостепу основними типами являлися наземні зрубні житла та хати-напівземлянки (стара традиція). У степових районах зрубні будівлі траплялися рідше, а переважали там наземні глинобитні житла. Із XV ст. селяни все більше будували плетені із лози та обмазані глиною хати й господарські споруди. На Поліссі найпростіші зрубні житла селян будувалися у вигляді однокамерної хати, кліті або стебка. Перші із названих були досить міцними будівлями, і тому селяни зберігали в них свої речі, одяг, реманент, запаси харчів тощо. Стебки ставили поруч з хатою, стіни всередині них обмазували глиною, найчастіше зберігали запаси овочів і фруктів, бочки з солінням та квашенням.

За своїм плануванням житло українського селянина являло собою прямокутну трикамерну споруду із входом на довшій стіні, часто до центральної камери-сіней. По обидва боки від них було дві «хати» (тобто кімнати). Композиція приміщень селянських жител була різноманітною: безсінною (хата—хата—комора), із одним житловим приміщенням (хата—сіни—комора), або великою (хата—сіни—хата—комора); існували й інші варіанти.

Рис. 3. Гармати й ожига із колекції Національного музею історії України

Переважна більшість жител була прямокутною, наземною та орієнтованою за сторонами світу. Середня площа селянської хати дорівнювала 20—30 м². Обов'язковим атрибутом житла являлася глинобитна або ж кам'яна піч. Зберігалася й традиція обмазування та побілки усього житла (Історія українського селянства 2006, с. 137). У містах інтер'єр подібних споруд мав більш вишукані риси (рис. 5).

Але найбільш суттєві зміни у зовнішньому вигляді населених пунктів, звичайно, фіксуються на матеріалах укріплених поселень, у деталях їх фортифікаційних особливостей. Так, у другій половині XVI — на початку XVII ст. при облогах замків почали використовувати довгоствольні гармати, що стріляли вже залізними ядрами. Що у свою чергу призвело до модернізації баштової й застосування бастейової системи оборони. На території південно-східний кордонів Речі Посполитої такі бастей у більшості укріплень, де вони замінювали башти, виступали так само у ролі великих башт, розташованих у місці найбільшої загрози. Вони також виконували роль охорони замкової брами і флангового обстрілу ближнього передполя. Така оборонна система застосовувалася як у нерегулярних замках (Кам'янець, Київ, Меджибіж), так і в регулярних, котрі почали з'являтися з кінця XVI ст. (Зіньків, Сутківці, Ярмолинці).

Специфічною особливістю українського степового порубіжжя стало будівництво три-

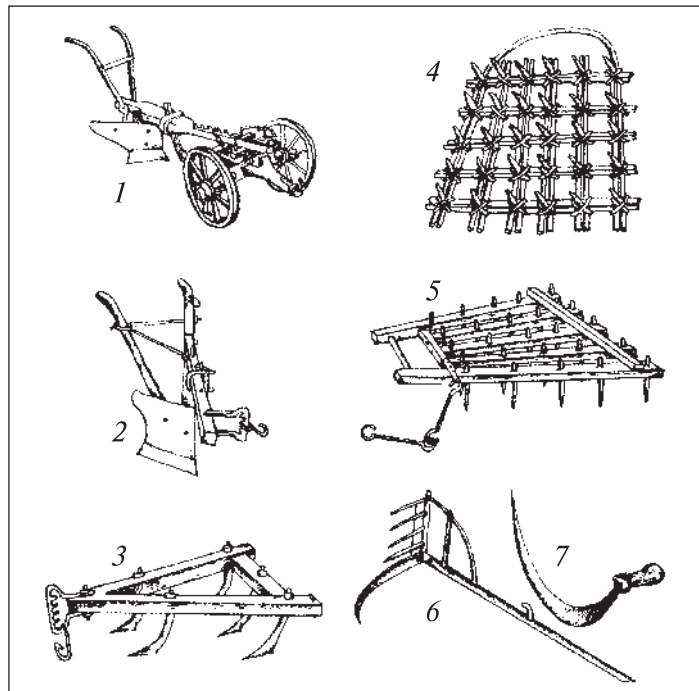

Рис. 4. Традиційні знаряддя обробітку ґрунту та збирання урожаю (за А. Гурбиком): 1 — плуг, Західна Україна; 2 — плуг, Полісся; 3 — драпак, Київщина; 4 — плетена борона, Полісся; 5 — брускова борона, Наддніпрянщина; 6 — коса з грабками; 7 — серп, Полісся

кутних за формою бастейових замків, котрі були органічно пов'язані із місцевою традицією мисового розташування укріплень. А на більш округлих півостровах русел рік та на берегових узвишсях будували бастейові замки чотирикутної форми. Системи баштова й бастейова були старішими і менш досконалыми, ніж бастіонна, але в першій половині XVII ст. всі вони існували одночасно. Для більшості замків прикордонних територій, невеликих за розміром і недоступних задяки своєму вигідному розташуванню на місцевості, вистачало для захисту вежових бастей чи башт (Мальченко 1996, с. 12—15). Вищевикладене переважно стосується правобережних дніпровських районів, де інтенсивніше розвивалося кам'яне будівництво. А у лівобережних районах Дніпра нові укріплення традиційно будувалися із дерева; вони мали легкі гострокольні («острожні») конструкції, за винятком міських укріплень Чернігова, Новгород-Сіверського, Ніжина, Прилук та Мени (Бондар 2015, с. 15). Звичайно, серед пам'яток козацької доби найбільшу зацікавленість викликають козацькі столиці — Чигирин часів Б. Хмельницького, Батурин часів І. Мазепи та ін.

Перший із названих пунктів став столичним містом, перетворившись із приватної резиденції на офіційну в часи правління славет-

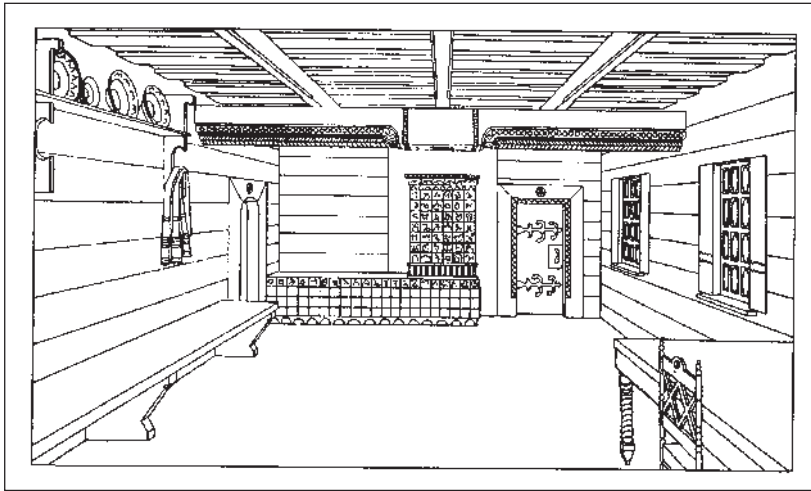

Рис. 5. Інтер'єр світлиці в козацькому будинку початку XVIII ст. (реконструкція П. Юрченка)

ного гетьмана. При цьому слід підкреслити, що його резиденція була розташована не у самому замку на Кам'яній горі, а знаходилася у самому місті, під горою й під захистом замку. Цей двір правив за резиденцію і кільком наступним гетьманам: І. Виговському, Ю. Хмельницькому, П. Тетері, П. Дорошенку. Являвся досить значним комплексом із будівель і споруд, влаштованим за принципом великого шляхетського двору XVII ст. Двір оточувала міцна дерев'яна огорожа і замикала брама. У центрі стояв великий мурований одноповерховий будинок на склепінчастих льохах (підвалах). Він мав вхідний ганок, із котрого можна було потрапити в сіни, а вже звідти — у кімнати, що розташовувалися обабіч. По один бік стояла світлиця — відпочивальня гетьмана із прилеглими кімнатами, по другий розміщувалися канцелярські приміщення. До складу двору, імовірно, входили й інші житлові приміщення, але не муровані, а дерев'яні. А також окрема житлова будівля великих розмірів — курінь, де перебувала гетьманська варта, будинки для челяді, лазня, колодязь, кухня з пекарнею, комори, льодовні, льохи, стайні, возівні, кузня — всього близько півтора десятка споруд. Усі вони були безслідно знищені турками у 1678 р. (рис. 6).

Ще до занепаду вищезгаданого міста, на Дніпровському Лівобережжі з'явилася нова гетьманська столиця — Батурин, куди П. Дорошенко у 1668 р. призначив Д. Многогрішного (пізніше той став лівобережним гетьманом із дотриманням усіх формальностей). Тут у 1625 р., з дозволу польського короля, було збудовано прикордонну фортецю на високому лівому березі Сейму, за якою дещо пізніше закріпилася назва «Литовський замок». Він був невеликий за площею; його оточували дерев'яно-земляні укріплення, що склалися

із валу, рову й дубового частоколу. З боку надрічкового плато півколом прилягала фортеця, також оточена ровом і земляним валом із дубовим частоколом. Заїхати до фортеці можна було через дві брами із баштами. Окрім них, було ще шість наріжних башт. Рову і валу не було лише із боку річки, оскільки крутосхили були практично недоступними. Після Д. Многогрішного тут гетьманував І. Самойлович, а потім — І. Мазепа. Місто, із пригородами й численними будівлями, було зруйноване російськими військами під проводом О. Меншикова у 1708 р. (рис. 7).

Але окрім таких великих населених пунктів для розглянутих часів відомі і більш скромні за розмірами і значенням приватні замки — як приклад, Суботів Б. Хмельницького. Тут гетьман не лише відпочивав: відомо, що близько 300 універсалів було підписано саме у Суботіві. Він, як і Чигирин, розміщений на підвищеному правому березі р. Тясмин, за 6 км від тогочасної столиці козацької держави. Богдан збудував тут замок, котрий мав досить значну площу — близько 3 га і складався із двох частин: замку та укріплення довкола мурованої Іллінської церкви, котра пізніше стала усипальницею гетьмана (рис. 8). Замкова територія була оточена валом, на якому стояли дерев'яні рублені стіни, а також по периметру знаходилися три дерев'яні башти й одна мурована, що виконувала функції донжона — найміцнішої замкової башти. Із трьох дерев'яних башт дві були надбрамними, причому одна із них мала муровані фундаменти. Сам Богданів палац був мурований, із кахляними печами та грубами (Вечерський 2008, с. 109—123, 144—156, 157—187).

Ще однією й досить специфічною групою археологічних пам'яток козацької доби являються січі Нижнього Дніпра, де, власне, й про-

Рис. 6. Чигирин часів Б. Хмельницького (схематичний малюнок Г. Логвина)

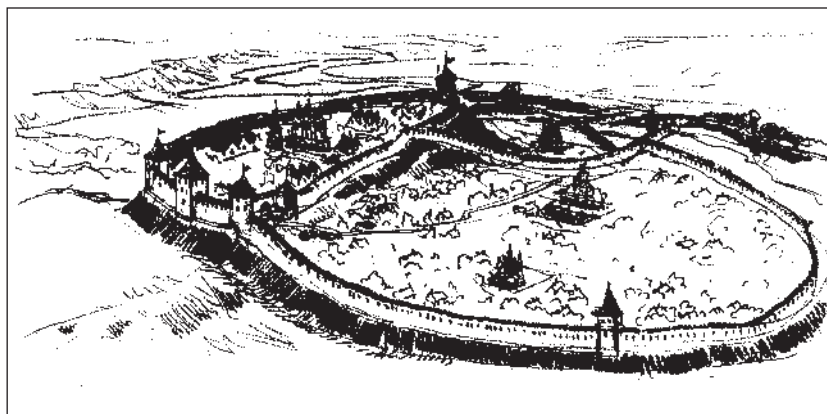

Рис. 7. Батурин часів І. Мазепи (план-реконструкція В. Вечерського): 1 — Литовський замок; 2 — фортеця; 3 — будинок В. Кочубея на Чорній річці; 4 — замок І. Мазепи на Гончарівці; 5 — мурований палац І. Мазепи в замку на Гончарівці

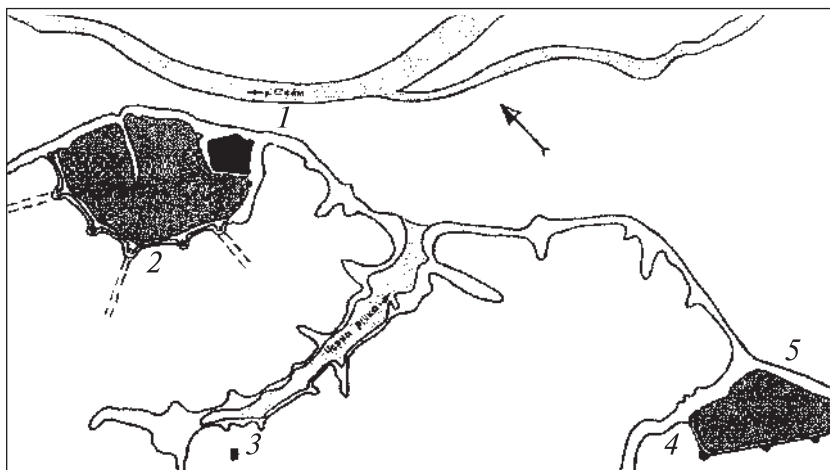
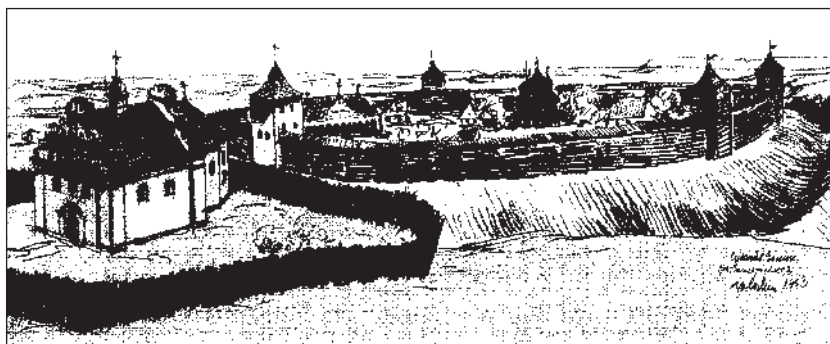

Рис. 8. Замок Б. Хмельницького у Суботіві (реконструкція Г. Логвина)

живали запорожці — незалежний авангард Війська Запорозького (рис. 9). Всього в різний час їх існувало вісім, хоча в літературі є згадки, що їх було більше. Проте археологічних свідчень про них поки що не виявлено. Своє місцезнаходження дані пам'ятки змінювали із різних причин (руйнація ворожими військами, вимоги зверхників іноземних держав тощо). Січі Нижнього Дніпра відіграли важливу роль в історії України впродовж XVI—XVIII ст.: запорожці захищали українські землі від нападів татар, проводили походи на татарські та турецькі території, славили себе у протистоянні з османськими кораблями на Чорному морі. Кожна із січей являлася фортецею, оточеною із усіх боків валом висотою інколи понад 10 м і глибо-

ким ровом перед ним. З боку Дніпра вони, як правило, омивалися його річищами, де стояв козацький флот й приставали купецькі кораблі (рис. 10). Перед валом споруджувалися «вовчі ями», а десь поблизу знаходилися цвинтарі. Найбільш повні дані збереглися щодо Чортомлицької (1652—1709 рр.) та Підпільненської або ж Нової (1734—1775 рр.) Січей.

Чортомлицька, або Стара Січ, розміщувалася на мисі правого берега Дніпра. Вона із кількох боків омивалася водами рукавів річки, а високі береги стали надійним захистом проти ворожих нападів. Окрім того, тут були споруджені ще й земляні вали висотою 13 м з ровом перед ними. На валу стояв частокіл із просмолених загострених паль і з бійницями на ньому.

Рис. 9. Герб Війська Запорозького

З напольного боку фортецю захищала оборонна лінія, що складалася із трьох редутив і кошів, заповнених землею між ними. До фортеці можна було зайти лише через вузькі «фіртки-пролази». Коли ж замерзала вода, козаки рубали кригу, що також утруднювало ворогу доступ до укріплень. На центральному майдані стояла церква, будинки старшини, пушкарня та 38 козацьких куренів, у котрих мешкали козаки. Загальна площа забудови перевищувала 20 га.

План Нової, або Підпільненської Січі, був значно складнішим. Вона розташовувалася на дніпровському рукаві р. Підпільна й складалася із чотирьох частин: коша, передмістя, Новосічовського ретранштементу та приміської слободи, що були поєднані в одне ціле. Кіш, на території якого розміщувалися курені, військова канцелярія, школа, церква та інші громадські й господарчі споруди, мав округлі абриси плану. Його було обведено ровом і валом із частоколом та баштою-дзвіницею над головним входом.

Як і у попередньому випадку, тут розміщувалось 38 куренів-казарм. Кожен із них нагадував приземисту дерев'яну споруду, обмазану глиною, довжиною у кілька десятків метрів і з маленькими вікнами. Курінь поділявся на дві частини: сіни, де стояла велика піч (кабича), і житлову частину. У сінях готували їжу, а у житловій частині уздовж усього помешкання стояв довгий стіл з лавами, а під стінами — нари для снання. Такий курінь міг вмщувати до 150 козаків. На січовій слобідці містився «хасан-базар». Тут стояли численні крамниці й розміщувалися торгові ряди, а також проживали крамарі, ковалі, зброярі, шевці, кравці, шорники й фахівці з інших ремесел. На думку Д. Телегіна, за розмірами, характером споруд, складом населення Нова Січ була, по суті, се-

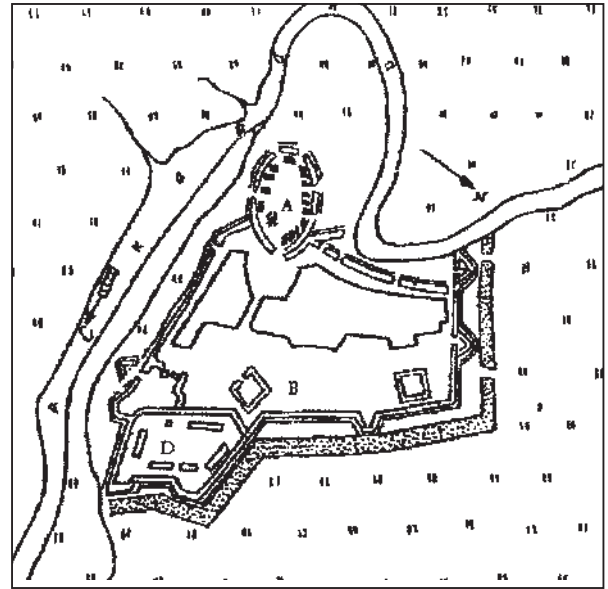

Рис. 10. План Покровської Січі: А — внутрішній кіш, D — ретрашмент, B — зовнішній кіш (за Д. Телегіним)

редньовічним містом, де постійно проживало кілька десятків тисяч населення, а її площа перевищувала 30 га (Телегін 1997).

До складу конкретної Січі входили окремі округи, котрі тоді називалися паланками. В період Нової Січі існувало 8 основних паланок, зокрема 3 на Правобережжі та 4 на Лівобережжі. Паланка являла собою невелике укріплення, де зосереджувалася військово-цивільна адміністрація округи (полковник, писар, осавул). Перший із них мав пернач і прапор, а також паланкову печатку (рис. 11). Території, що займали окремі паланки, були різними — від кількох тисяч до 20 км². Археологічних досліджень на площах цієї категорії археологічних об'єктів досі майже не проводилося. Як і на зимівниках — окремих угіддях, де вільні від служби козаки займалися мисливством, рибальством, бджільництвом або ж сільським господарством (вирощували хліб чи розводили худобу).

Ще однією специфічною групою археологічних об'єктів козацької доби являються т. зв. «майдани», які зафіксовані у різних районах, в першу чергу на Дніпровському Лівобережжі (рис. 12). Вони у найпростішій класичній формі являють собою земляні споруди, які складаються із кільцевого валу, входу, що веде до кільцевої заглибини, а також бокових насипів — крил. Але часто трапляються значно складніші споруди цього типу, як правило, із кількома входами й відповідною кількістю подвійних чи потрійних крил. Деякі майдани

Рис. 11. Паланкові печатки (за А. Скальковським)

мають посередині кільцевої заглибини різноманітні виступи. Подекуди перед входом зберігалися сліди напівзасипаних ям. Це один із типів майданів, але існують десятки інших варіантів. Наприклад, майданоподібні споруди, які складаються із безлічі виступів та впадин. Нині встановлено, що такі споруди виникли з курганів у результаті діяльності селітроварів у XVII—XVIII ст. Адже ця сировина була обов'язковим компонентом для виготовлення порошу, що стало вельми актуальним якраз для розглянутих часів (Андрієнко 2013, с. 3—18).

Надавши характеристику окремим групам пам'яток козацької доби, слід перейти до археологічних знахідок, і в першу чергу, до керамічних виробів — найбільш масової категорії серед них. А також до об'єктів виробничого призначення, де якраз і виготовлялася кераміка.

У керамічному виробництві XVI—XVIII ст., як і в попередні часи, основною групою була побутова кераміка. Але на горщиках, котрі становили основний тип посуду, простежується розвиток певних конструктивних особливостей. Це виявляється, насамперед, у зміні конфігурації профілю верхньої частини горщика. З кінця XIII ст. поступово збільшується масив-

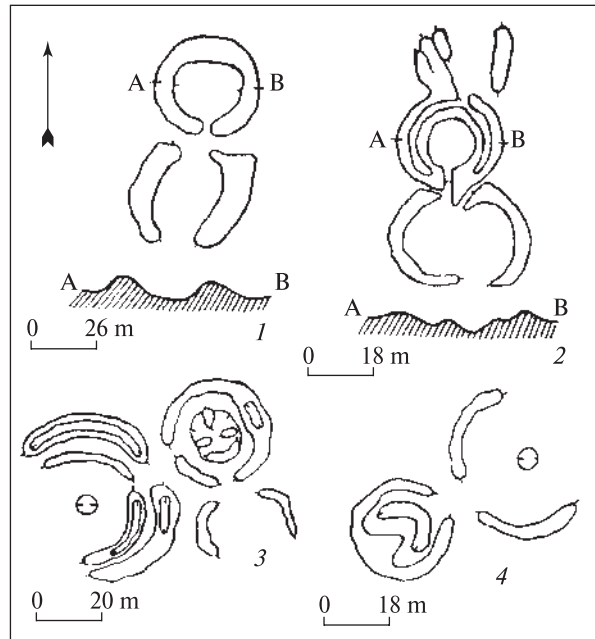

Рис. 12. Плани й перетини маданів біля сс. Канави Полтавської обл. і Нижній Мерчик Харківської обл.; майдани між сс. Коновалівкою і Рясим Полтавської обл. (за В. Ляскоронським)

ність вінець і зникає заглиблений орнамент. Посуд робиться способом витягування із цілого шматка глини. Вже на кінець XVI ст. на теренах України сформувався новий тип горщика із прямими, дещо відігнутими назовні вінцями, потовщення на котрих зменшується й опускається до середини вінець, перетворюючись на невеликий виступ. Окрім того, у XVI—XVIII ст. значно розширюється асортимент керамічних виробів (рис. 13). Крім горщиків, покриток, мисок, глечиків з'являється такий посуд, як макітри, сковорідки-латки, кухлі, кубки, полумиски, тарілки, блюда, баклаги, чарки. Посуд був червоноглиняний, світлоглиняний та морений. Він випалювався у двох'ярусних горнах круглої форми, зроблених із глини чи цегли. Керамічна продукція XVI—XVIII ст. розподіляється на побутову й архітектурно-декоративну. До побутової належить посуд і керамічні вироби малих форм: іграшки, світильники, люльки, а до другої групи — кахлі (рис. 14).

Наприкінці XV—XVI ст. відроджується виробництво скла і «набуває обертів» у XVII—XVIII ст. Особливо це простежується у лісових районах, де виявлено численні гуті. Головним продуктом такого виробництва були посудини для зберігання речовин, посуд для пиття, дрібні скляні вироби, а також віконниці. Взагалі гутне скло являється самобутнім явищем в історії мистецтва українського народу. Одним

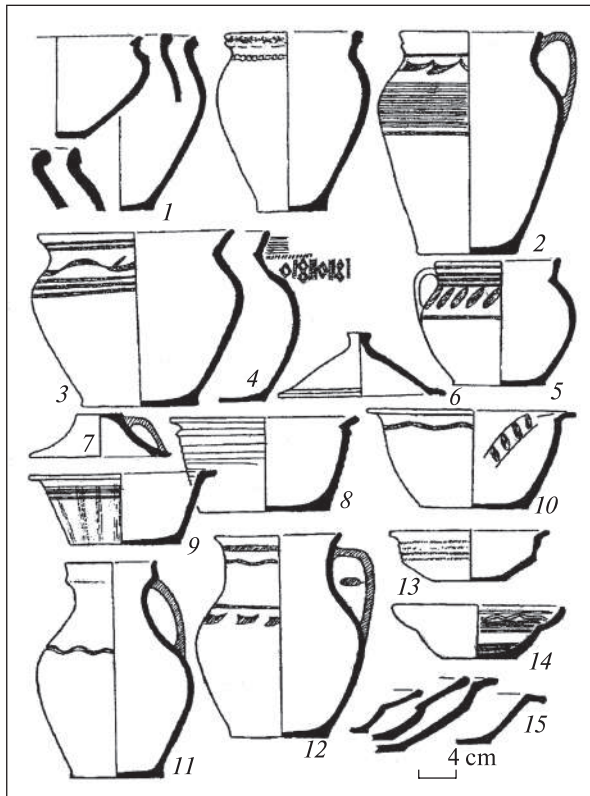

Рис. 13. Кераміка XIV—XVIII ст. (за Л. Виногородською)

із побічних продуктів скляного виробництва є виготовлення полив, котрі з кінця XVI ст. починають широко застосовувати для прикрашання столового посуду.

Крім того, розвивалися й численні інші ремесла, про що свідчить наявна інформація про різноманітні виробництва та власне ремісників: ковалів, рушничків, бондарів, кушнірів, римарів, шевців, кравців, селітерників, спеціалістів із виготовлення пороху, будівельників та багатьох інших (рис. 15). Не слід забувати й про спеціалістів із виготовлення човнів-однодеревок і т. зв. чайок. Особливістю останніх являлася їх висока маневреність, оскільки вони на веслах могли плавати однаково як уперед, так і назад. До того ж у воді вони сиділи досить високо, а тому їм було не страшно мілководдя, вони легко ховалися від високих турецьких галер, котрі козаки помічали ще здалеку (Археологія... 1997, с. 49—82).

Не слід забувати й про ще один бік тогочасного життя, і в першу чергу про його релігійну специфіку. Адже, як відзначав у свій час знавець пізнього середньовіччя Й. Хейзинга: «Життя було проникнуте релігією до такої міри, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним і духовним. І якщо, з одного боку, у святі миттєвості все в повсякденному житті

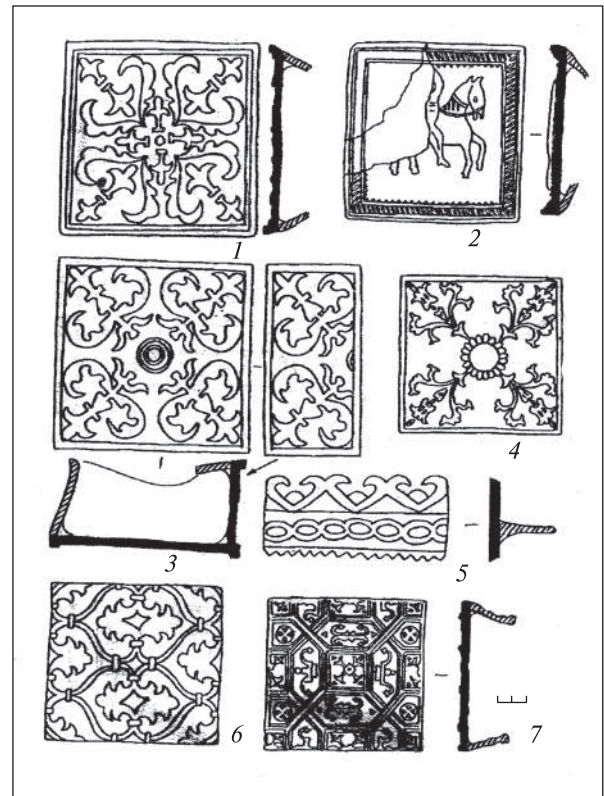

Рис. 14. Коробчасті кахлі XVI—XVIII ст. (за Л. Виногородською)

присвячується вищому, — з другого боку освячене постійно тоне у повсякденному через неодмінного зміщення із повсякденністю» (Хейзинга 1988, с. 170).

У повній мірі це стосується й України, де провідним мистецьким стилем у архітектурі, як і у всій Європі, стало бароко, з його характерними ознаками: урочистістю, піднесеністю, динамізмом і мальовничістю форм, багатозначною символікою. Тоді налагоджується виробництво цегли, будівельної кераміки, вапна, скла, барвників, заліза, бляхи, швидко опановуються інженерно-технічні й конструктивні засоби мурування. Прикладами тогочасного мистецтва стали Успенський собор і Троїцька надбрамна церкви Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор та інші пам'ятки Києва, Борисоглібський собор, Іллінська, П'ятницька; церкви в Чернігові та численні споруди в багатьох українських містах. А у населення досить популярними були різноманітні типи натільних хрестиків та ще деякі предмети християнського культу (рис. 16).

Окрім слов'ян-землеробів на території України за часів Козаччини перебували представники ще одного могутнього сусіда — піддани Османської імперії, одного із активних тогочасних гравців на міжнародній арені. У свою чергу,

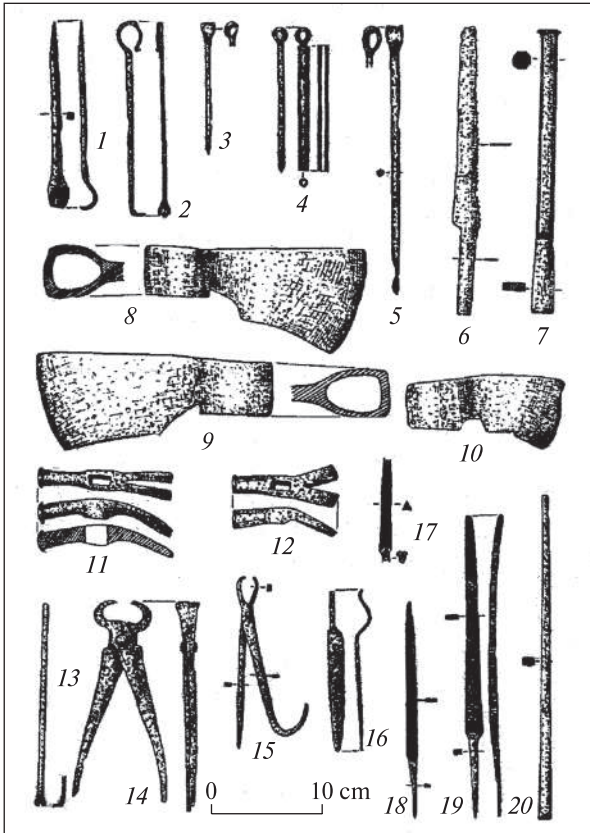

Рис. 15. Знаряддя праці для обробки дерева, інструменти ковалів і слюсарів (за І. Свешніковим)

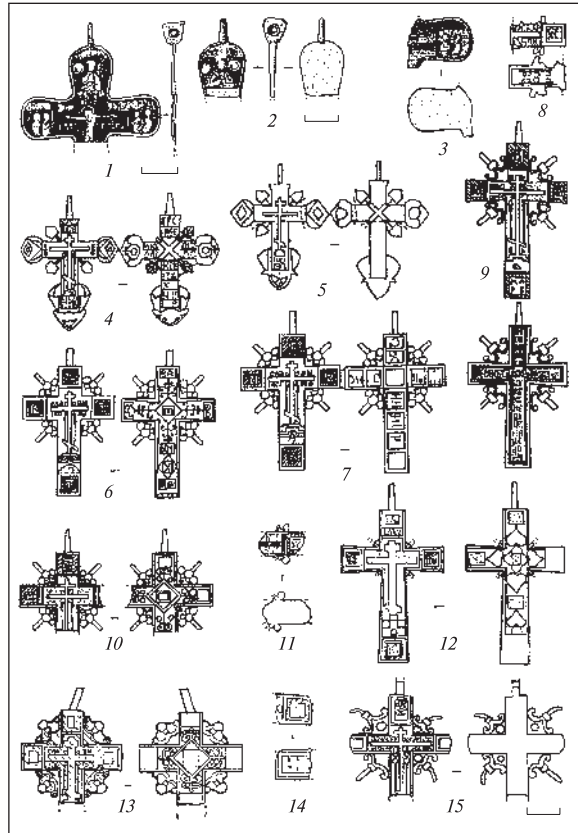

Рис. 16. Натільні хрестики кінця XVI—XVII ст. із містечка Самарь (за І. Коваловою, В. Шалобудовим, В. Векленко)

Рис. 17. Білгород-Дністровський, Аккерманська фортеця, турецька лазня (за С. Біляєвою)

Рис. 18. Турецькі люльки із Очакова (за С. Біляєвою)

їм було підпорядковано населення Кримського ханату, яке тут розглядатись не буде.

За інформацією С. Біляєвої, взаємини тогочасної України й Туреччини у своєму розвитку пройшли кілька етапів. Перший із них охоплював час від початку експансії з останньої чверті XV ст. до середини XVII ст. Це був час прилаштування османської військової машини до умов нових колоніальних земель, використання

старих фортифікацій із переважанням ремонтних робіт, розбудови споруд, притаманних ісламському місту (рис. 17). Пріоритет надавався розвитку торговельно-економічної діяльності. Вже тоді для цього використовувалися найбільші порти на Чорному морі. Реальною загрозою для іноземців являлося українське козацтво, хоча й певні взаємовпливи теж простежуються. Зокрема, це можна підтвердити популярністю

серед тогочасних українців глиняних люльок турецьких зразків (рис. 18) та деяких типів керамічних виробів. Турецькі військові спеціалісти активно укріплювали свої фортеці Акерман, Очаків, деякі міста Криму.

Другий етап належить до другої половини XVII — початку XVIII ст., коли в Україні посилюються серед старшини протурецькі настрої. Щодо самої імперії, то в Туреччині все частіше відбуваються внутрішні конфлікти і проявляється неспроможність наздогнати рівень розвитку провідних європейських країн, як і перемогти їх.

Третій етап починався наприкінці першого десятиліття XVIII ст. і тривав до його кінця, і навіть до початку XIX ст. Це був час поразки українського державотворення й знищення автономії Гетьманщини, коли Росія почала розбудовувати на українських землях свою систему оборони (Біляєва 2012, с. 259—260).

На закінчення слід констатувати, що козацький період у вітчизняній історії часів пізнього середньовіччя досліджений найбільш ґрунтовно, у порівнянні із золотоординським або жлитовсько-польським. Але ще існують численні «білі плями», особливо у вивченні різноманітних ремесел, котрі теж потрібно поступово ліквідувати, продовжуючи активне вивчення тогочасних славних подій й процесів українського історичного поступу, зокрема й у археологічному розумінні.

Андрієнко В.П. Майдани і майдановидні споруди України // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — 2013. — С. 3—18.

Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. — К., 1997.

Батуринська старовина. — К., 2008.

Біляєва Світлана. Слов'янські та тюркські світи в Україні. — К., 2012.

Бондар Олександр. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV—XVIII ст.: ілюстрований довідник. — К., 2015.

Брехуненко Віктор. Козаки на Степовому Кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. — К., 2011.

Вечерський Віктор. Гетьманські столиці України. — Невида дома Україна. — К., 2008.

Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т. I.

Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К., 2007. — Т. II.

Історія українського селянства. — К., 2006. — Т. I.

Мальченко О. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 1996. — Т. I. — С. 5—23.

Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1992.

Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі. — К., 1997.

Хейзинга Й. Осень Середньовіччя. — М., 1988.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків (переклад з рос. І.І. Сварника). — Львів: Світ, 1990. — Т. I.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків (переклад з рос. І.І. Сварника). — Львів: Світ, 1991. — Т. 2.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків (переклад з рос. І.І. Сварника). — Львів: Світ, 1992. — Т. 3.

Надійшла 02.02.2017

А.П. Моця¹

¹ Член-корреспондент НАН України, професор, завідувачий відділом древнерусської та середньовікової археології Інституту археології НАНУ, oldrus@ukr.net

АРХЕОЛОГИЯ КАЗАЧЕСКОЙ ЭПОХИ В УКРАИНЕ

Времена развития украинского казачества остаются одной из наиболее важных и популярных тем отечественной исторической науки, в том числе и археологии. Разносторонние исследования различных населенных пунктов (городов, замков, сел, сечей), как и отдельных категорий материальной культуры (вооружение, керамика, изделия из железа и цветных металлов, стеклянная посуда и другие предметы быта) свидетельствуют о том, что в целом уровень развития эпохи соответствовал общеевропейскому. Украинцы тех времен буквально «впитывали в себя» опыт других стран, в том числе и подданных Османской империи, памятники которой также представлены на рассматриваемой территории. Но, хотя рассмотренные древности и изучены на порядок выше, по сравнению с иными периодами послемонгольских времен, отдельные вопросы освещены еще достаточно поверхностно и не в полной мере.

Ключевые слова: запорожцы, сечи, города, сельские памятники, майданы, турки, категории находок, казацкое время.

Oleksandr P. Motsia¹

¹ Associate Member of the National Academy of Ukraine, professor, head of the Ancient Rus and Mediaeval Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

COSSACKS EPOCH ARCHAEOLOGY IN UKRAINE

Period of the Ukrainian Cossacks, both Registered, and Zaporozhian, is one of the most important and popular topics in homeland historic science, including archaeology. Comprehensive research of various population centres (cities, castles,

villages, and Siches), as well as of separate categories of material culture (armaments, ceramics, ironware, and items made of non-ferrous metals), glassware, and other everyday products evidence that overall the level of epoch's development corresponded to the general European one. The Ukrainians of that time in fact «absorbed» an experience of other countries, including the Ottoman Empire subjects. The monuments of the latter are also represented at the territory under the study. However, even if the antiquities of this time are studied by far better comparing to other periods of the post-Mongols times, certain issues are elucidated quite partially and not enough.

Key words: the Cossacks, the Zaporozhian Cossacks, Siches, cities, rural sights, squares, the Turks, findings categories.

References

- Andriienko V.P. Maidany i maidanovydni sporudy Ukrainy. Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovya. 2013, pp. 3-18.
- Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI-XVIII st. Kyiv, 1997.
- Baturynska starovyna. Kyiv, 2008.
- Biliaieva Svitlana. Slovianski ta tiurkski svity v Ukraini. Kyiv, 2012.
- Bondar Oleksandr. Zamky ta fortetsi Chernihovo-Sivershchyny v XV-XVIII st.: Iliustrovanyi dovidnyk. Kyiv, 2015.
- Brekhunenko Viktor. Kozaky na Stepovomu Kordoni Evropy: Typolohiia kozatskykh spilnot XVII - pershoi polovyny XVII st. Kyiv, 2011.
- Istoriia ukrainskoho kozatstva. Narysy u dvokh tomakh. Kyiv, 2006, vol. I.
- Istoriia ukrainskoho kozatstva. Narysy u dvokh tomakh. Kyiv, 2007, vol. II.
- Istoriia ukrainskoho selianstva. Kyiv, 2006, vol. I.
- Kheizinga I. Osen Srednevekovia. Moskva, 1988.
- Malchenko O. Typolohiia zamkovykh ta misykykh fortyfikatsiinykh system na pivdenno-skhidnomu ukrainskomu porubizhzhii. Naukovi zapysky Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho. Kyiv, 1996, vol. 1, pp. 5-23.
- Svieshnikov I.K. Bytva pid Berestechkom. Lviv, 1992.
- Telehin D.Ia. Chasy kozatski. Sichi Zaporozki. Kyiv, 1997.
- Vecherskyi Viktor. Hetmanski stolytsi Ukrainy. Nevidoma Ukraina. Kyiv, 2008.
- Yavornytskyi D.I. Istoriia zaporozkykh kozakiv. V triokh tomakh. Kyiv, 1990, vol. 1.
- Yavornytskyi D.I. Istoriia zaporozkykh kozakiv. V triokh tomakh. Kyiv, 1990, vol. 2.
- Yavornytskyi D.I. Istoriia zaporozkykh kozakiv. V triokh tomakh. Kyiv, 1991, vol. 3.